

ДА ПЫТАННЯ АБ ВЫТОКАХ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

І. В. Пугач, Ю.А. Цераховіч, М. М. Сакалоў, г. Мінск

XIII-XIV стст. мелі выключнае значэнне для станаўлення і ўмацавання еўрапейскіх дзяржаў. У адзначаны перыяд пачынаецца складанне нацыянальных дзяржаў, такіх як Англія і Францыя. Для функцыянавання дзяржаў неабходна было ўзнікненне органаў рэгуляцыі іх дзеянняў і феадальных адносін. На змену раздробленасці прыходзіць цэнтралізацыя. Дэспатычныя рэжымы Еўропы з цягам часу трансфармуюцца ў саслоўна-прадстаўнічыя манархіі. Так у Англіі з'явіўся парламент, у Францыі і Бургундыі – Генеральныя штаты, на Пірэнеях – картэсы, у Скандынавіі – рыксдагі і г.д.

Адной з форм аб'яднання ў гэты перыяд становіцца таксама і форма ваенных саюзаў. Так, пірэнейскія дзяржавы сталі на шлях аб'яднання для супрацьстаяння арабам. Іншай формай было стварэнне гандлёва-палітычных саюзаў. Увасабленнем такіх саюзаў стаў Ганзейскі гандлёвы саюз вольных гарадоў, пачатак якому быў закладзены ў 1241 годзе заключэннем саюза паміж Любекам і Гамбургам. Аднак памылкова было б лічыць, што ўся Еўропа знаходзілася пад уздзеяннем аб'яднаўчых ідэй. Заставаліся палітычна раздробленыя на мноства княстваў Германія, дзе ўлада канцэнтравалася ў руках буйных феадалаў. Падобным прыкладам рздробленасці была і Італія, дзе дамінавалі буйныя гарадскія камуны і вырашальную ролю адыгрывала Венецыянская гандлёвая рэспубліка.

Аб'яднаўчыя працэсы паступова набіраюць сваю моц у цэнтральнай і паўднёва-усходняй Еўропе. Так, на Балканах, узмацняецца Сербія пры цары Стэфане Душане. У пачатку XIV стагоддзя шэраг румынскіх зямель аб'ядналіся ў адзіную дзяржаву Валахію. Пачаўся таксама працэс цэнтралізацыі Польшчы пры Уладзіславу Лакетаку.

Такім чынам можна заўважыць, што аб'яднанне ў Еўропе адбываецца пад уздзеяннем, у сваёй большасці, такіх фактараў, як: імкненне народаў да стварэння моцных нацыянальных дзяржаў, адсутнасць сродкаў рэгуляцыі феадальных адносін, пагроза незалежнасці з боку знешніх ворагаў, немагчымасць вядзення гандлю ў варунках палітычнай раздробленасці.

Усе гэтыя працэсы не маглі абмінуць і Усходнюю Еўропу. Увогуле этап афармлення ВКЛ у моцную, трывалую, цэнтралізаваную дзяржаву прыпадае на апошнюю трэць XIII стагоддзя, а менавіта на час княжання вялікіх князёў Тройдзена і Віценя. Яны не толькі спынілі працэсы разлажэння маладой дзяржавы, але і замацавалі за сабой моцную аднаасобную ўладу. Каб зразумець сутнасць гэтага працэсу неабходна звярнуць сваю ўвагу на той падмурак, які быў закладзены іх папярэднікамі.

ВКЛ ўзнікла ў эпоху ўздыму экспансіі заходнееўрапейскіх краін і мангола-татарскіх орд на ўсход Еўропы. Прычыны гэтай экспансіі праявіліся: мангола-татары імкнуліся да набыцця новых пашаў, атрымання кантролю над гандлёвымі караванамі і шляхамі, а таксама рода-пляменная знаць імкнулася да ўзбагачэння;

крыжакі ж жадалі захопу новых тэрыторый і абарачэння паганцаў і праваслаўных у каталіцкую веру.

У той час, на беларускіх землях, панавала феадальная раздробленасць. Тут, як і на ўсёй тэрыторыі былой Кіеўскай Русі, яна суправаджалася бурным развіццём такіх палітычна самастойных цэнтраў як Полацкае, Наваградскае і Турава-Пінскае княствы. Аднак кароста феадальнай раздробленасці пачала раз'ядаць і гэтыя, параўнальна новыя, самастойныя цэнтры. Так, напрыклад, толькі Полацкае княства ўключала ў сябе Менскае, Віцебскае, Друцкае, Лагойскае, Заслаўскае і інш. Гэта ў сваю чаргу не магло не прывесці да дэстабілізацыі палітычнай абстаноўкі ў рэгіёне і, як след, палягчэння умоў для замежнай экспансіі. Да таго ж можна дадаць і тую акалічнасць, што гэтая раздробленасць вяла да замаруджвання развіцця сацыяльна-эканамічных адносін, што, зноўку ж, палягчала пранікненне еўрапейскіх і мангола-татарскіх заваёўнікаў. Таксама небяспечнай была праблема бескантрольнага развіцця феадальных адносін, якая магла прынесці за сабой разлажэнне самастойных княстваў знутры.

Існаванне побач балцкіх плямёнаў, якія адно за адным цярпелі паражэнні ад еўрапейскіх рыцараў і горкі вопыт удзельных старажытнарускіх княстваў у супрацьстаянні з мангола-татарамі адыгралі сваю ролю: гэтыя абставіны падштурхоўвалі гаспадароў беларускіх зямель стаць на шлях аб'яднання дзеля супрацьстаяння знешняй пагрозе.

Такім чынам можна вывесці наступную формулу, якая на стагоддзе будзе вызначаць накірунак палітычнага развіцця будучага Вялікага Княства Літоўскага:

Мэта: захаванне суверэнітэту праз супрацьстаянне знешняй пагрозе.

Задачы: ліквідацыя феадальнай раздробленасці, стварэнне моцнай цэнтралізаванай дзяржавы, умоў для развіцця гандлю і феадальных адносін.

Першай перашкодай з якой сутыкнуліся гаспадары беларускіх зямель – гэта адсутнасць моцнага, ярка выражанага палітычнага і эканамічнага цэнтра. Пры няўдалай палітыцы самастойных князёў гэтая акалічнасць магла б кінуць старажытнабеларускія землі ў вір супрацьстаяння і войнаў. Разумеючы немагчымасць вырашэння гэтага пытання ваенным шляхам, кіраўнікі беларускіх зямель вымушаны былі распачаць пошук знешняй падтрымкі. Ядром стварэння будучай дзяржавы сталі заходнебеларускія землі. Утварэнню Вялікага Княства Літоўскага папярэднічаў эканамічны ўздым прынёманскіх гарадоў у пачатку XIII ст. Не дзіўна, што будучай сталіцай гэтай дзяржавы стаў Наваградак, бо ён быў у сярэдзіне XIII ст. адным з самых багатых гарадоў на беларускіх землях дзякуючы таму, што стаяў паблізу суднаходнага Нёмана і вёў паспяховы гандаль з заходнееўрапейскімі дзяржавамі, да таго ж, Наваградак знаходзіўся на дастаткова вялікай адлегласці ад знешняй пагрозы [2, с. 56].

Гаспадары заходнебеларускіх княстваў вырашаюць пайсці на саюз з балтамі, бо саюз са старажытнарускімі княствамі не ўяўляўся магчымым з-за геаграфічнага і палітычнага становішча, саюз з адным з экспансіўніцкіх бакоў у карані не адпавядае мэце, бо існуе рэальная пагроза страты суверэнітэту. Але ж у сваім палітычным развіцці балты стаялі на прыступку ніжэй за заходнебеларускія княствы: яны яшчэ не паспелі стварыць сваю дзяржаўнасць. Такім чынам, палітычнае аб'яднанне было па-просту немагчыма. Ісці вайной супраць балцкіх

плямёнаў азначала губляць свае рэсурсы і рэсурсы свайго патэнцыяльнага саюзніка, якія яшчэ спатрэбяцца для барацьбы са знешнім ворагам.

Выйсце з гэтай, надзвычай цяжкай, сітуацыі падказвае гісторыя. Трэба шукаць князя для будучай дзяржавы сярод балтаў. Такім чынам і балты пойдучь за сваім правадыром, і гаспадары старажытнабеларускіх зямель будуць пазбаўлены неабходнасці весці барацьбу за ўладу.

Адыграць ролю стваральніка новай дзяржавы і ажыццявіць першую спробу яе цэнтралізацыі было накіравана Міндоўгу. Аднак аб'яднаць усе старажытнабеларускія і балцкія землі ў адну дзяржаву і стварыць аднаасобную ўладу яму не ўдалося з-за шэрагу абставін.

Перыяд адноснай стабільнасці ў княстве наступіць толькі падчас княжання яго сына Войшалка. Можна лічыць, што аб'яднанне Войшалкам Наваградскай, Пінскай, Літоўскай, Нальшчанскай, Дзевалтоўскай і Полацка-Віцебскай земляў у адзіную дзяржаву і было фактычна трывалым пачаткам утварэння Вялікага Княства Літоўскага. Але у 1268 г. Войшалк будзе забіты галіцка-валынскім князем Львом у ходзе перамоў [5, с. 92].

Такім чынам, с забойствам Войшалка скончыўся першы этап станаўлення Вялікага Княства Літоўскага. У гэты перыяд дзяржава трапіла ў частковую залежнасць ад галіцка-валынскіх князёў. Павышэнне ўплыву галіцка-валынскіх князёў і рост ціску з боку Тэўтонскага ордэна паставілі перад ВКЛ новую задачу, а менавіта неабходнасць ўмацавання княжацкай улады і паскарэння інтэграцыйных працэсаў унутры дзяржавы. Вырашэнне гэтай задачы было пакладзена на плечы вялікіх князёў Тройдзена і Віцены [9, с. 202].

Як паведамляе галіцка-валынскі летапіс Тройдзень займае трон у 1270 годзе. Падчас яго кіравання актывізуецца знешняя палітыка Вялікага Княства Літоўскага. Тройдзень працягваў умацоўваць Вялікае Княства Літоўскае змагаючыся са знешнімі ворагамі.

Палітыка Тройдзена па падрымцы прусаў у іх паўстанні супраць Тэўтонскага ордэна і па рассяленні прусаў ля перапраў цераз Нёман, каля Гародні і Слоніма часткова прывяла да нарастання агрэсіўных настрояў у Тэўтонскім ордэне. [7, с. 63; 10, с. 111].

Аб гэтым сведчыць стварэнне плацдарма для нападаў на ВКЛ у выглядзе замку ў Дынабургу ў 1274 годзе. Для ўмацавання межаў ВКЛ па загаду Тройдзена узводзяцца вежы ў Наваградку і Гародні. Пасля канчатковага падаўлення прускага паўстання пагроза з боку Тэўтонскага ордэна становіцца больш адчувальнай. Вялікае Княства Літоўскае пачынае шукаць саюзніка. Такім саюзнікам накіравана было стаць Мазовія. У 1279 годзе, пасля доўгага супрацьстаяння, паміж Мазовіяй і ВКЛ быў заключаны мір, скіраваны супраць Тэўтонскага ордэна і Польшчы. Ад гэтых часоў адносіны паміж Вялікім Княствам і Мазовіяй захоўвалі мірны характар [12, с. 144].

Праявай галіцка-валынскай агрэсіі быў сумесны з Залатой Ардой паход на Вялікае Княства Літоўскае зімой 1278 года, які скончыўся поўным паражэннем кааліцыйных войскаў і крахам галіцка-валынскай гегемоніі ў рэгіёне.

Неўзабаве і халоднае супрацьстаянне з Лівонскім ордэнам перарасло ва ўзброенае, якое амаль спынілася пасля Ашэрадэнскай бітвы 5 сакавіка 1279 года. У

ёй загінуў магістр Эрнэст з 71 ордэнскім рыцарам, а князь земгалаў Намейсіс прызнаў верхавенства ўлады Тройдзенья [1, с. 269-270].

Хвалявала Тройдзенья і ўнутрыдзяржаўная сітуацыя. Яшчэ заставаліся памкненні да незалежнасці некаторых мясцовых князёў. Адным з іх быў Нальшчанскі князь Суксэ. Ён хацеў дамагчыся незалежнасці з дапамогай Лівонскага ордэна. Даведаўшыся пра гэта Тройдзень выступae супраць яго з войскам і перамагае. Суксэ вымушаны пакінуць Нальшчаны, уцякае на тэрыторыю Лівонскага ордэна. Пасля гэтага, па сутнасці, Нальшчаны зліліся з ВКЛ у адзіны палітычны арганізм [6, с. 169; 12, с. 144].

Памёр Тройдзень у 1282 г. Але яго смерць не прывяла да падзення дзяржавы, з чаго можна зрабіць вынік, што ВКЛ ужо было дастаткова моцным і адзіным дзяржаўным утварэннем каб захаваць сваю незалежнасць, пазбегнуць аддзялення зямель і з поспехам супрацьстаяць новай пагрозе.

Далейшая гісторыя ВКЛ пасля смерці Тройдзенья на 10 год не мае дакладных звестак аб князях, што займалі пасаду князя ў Наваградку. Імя пераемніка Тройдзенья не называюць рускія летапісы, ні польскія, ні крыжацкія хронікі. У некаторых летапісах паведамляецца пра набег літвінаў на уладанні Цвярскага княства падчас якога загінуў іх князь Даўмонт [3, с. 78-79].

Некаторыя гісторыкі памылкова атаясамліваюць яго з уцекачом Даўмонтам Нальшчанскім, аднак ён памёр значна пазней у 1299 годзе і ў адзначаны перыяд не нападаў на Цвярскія землі. Частка гісторыкаў арыентуючыся на Хроніку Быхаўца і ліцвінскія летапісы той пары што гэта другі уцекач у Пскоў Даўмонт Уцянскі, брат Тройдзенья і невядомага крыніцам вялікага князя Нарымонта. У Хроніцы Быхаўца адзначаецца што Даўмонт Уцянскі арганізаваў забойства Тройдзенья, а затым заняў пасаду. Супраць яго выступіў сын Тройдзенья Рымант і разбіў яго ў бітве, а самога забіў. Далей згодна Хроніцы Рымант адмовіўся ад пасады на карысць Віценья ў 1285 годзе, які быў маршалкам пры Тройдзеню [11, с. 45-49].

Аднак большасць фактаў Хронікі Быхаўца не адпавядаюць рэчаіснасці, так як не было вялікага князя Нарымонта, ды і сыноў у Тройдзенья не было. У адзначаны перыяд летапісы не фіксуюць якой-небудзь актыўнасці з боку Галіцка-Валынскага княства, яно працягвае сваё далейшае драбленне на удзелы. У гэты перыяд узрасла актыўнасць барацьбы з Тэўтонскім ордэнам. Што даказвае Хроніка Дузбурга ў якой адзначана – “Кончылася Пруская вайна. Пачынаецца Літоўская вайна” [8, с. 138].

Аднак вораг знешні не такі моцны, як вораг унутраны. Каля 1282 года ў ордэне з’яўляецца яшчэ адзін знатны уцекач з ВКЛ Пялюза (альбо Полюш). Ён марыў адваяваць ад Літвы Нальшчаны і зрабіць яго незалежным. Гісторыкі лічаць яго сынам князя Даўмонта Уцянскага. Магістр Конрад Тыерберг даў Пялюзе войска, з дапамогай якога той захапіў ў 1283 годзе замак Бісены (напэўна, ля ўпадзення Дубісы ў Нёман) і ўчыняе жорсткую помсту - пад мячамі крыжакоў гіне каля 70 знатных літоўскіх нобіляў [8, с. 140-141].

У гэты ж час пакідае Літву і яцвяжскі князь Скамонт, які знайшоў там прытулак пасля захопу яго земляў тэўтонцамі. Зараз гэты заўзяты вораг ордэна мірыцца з крыжакамі, прымае хрышчэнне. Ён у 1284 годзе наводзіць сваіх новых саюзнікаў на Горадна. Памёр ён у 1286 годзе, пакінуўшы трох сыноў на службе ордэну [7, с. 65-66].

Толькі у 1289 годзе адзначана ў летапісе імя валадара ВКЛ. Валынскі летапіс называе яго Будзікідам, а тэўтонскія хронікі – Бутэгайдэ. Разам з ім адзначаны яго Будзівід падчас мірнай дамовы з валынскім князем Мсціславам і аддае яму горад Ваўкавыск за захаванне міру, гэта было неабходна дзеля змагання з ордэнам на захадзе. Праўленне братаў Будзікіда і Будзівіда гэта першы прыклад двуумвірата – раздзялення ўлады ў ВКЛ паміж двума князямі. Пётр Дузбург пад 1291 г. паведамляе пра караля Літвы Пукувера бацьку Віценья [8, с. 148].

Хто б ні кіраваў дзяржавай у адзначаны перыяд пасля Тройдзенья, дзяржава захавала сваю незалежнасць і суверэнітэт, нягледзечы на некаторыя тэрытарыяльныя саступкі крыжакам і галіцка-валынскім князям. ВКЛ пачало цяжкае супрацьстаянне з крыжакамі, якое будзе цягнуцца яшчэ цэлае стагоддзе. Дзяржава ў адзначаны перыяд цалкам пазбавіла незалежнасці Жамойць і ліквідавала інстытут княжацкай улады у ёй, што сведчыць пра далейшую цэнтралізацыю ўлады [4, с. 76].

Крыху больш мы ведаем пра Вялікага князя Віценья. Да ўлады ён прыходзіць у 1296 годзе. Менавіта ў гэтым годзе храніст Пётр з Дусбурга ўпершыню называе Віценья каралём Літвы. Падчас яго кіравання актывізавалася знешняя палітыка княства. Перш за ўсё Віцень імкнуўся да забеспячэння незалежнага існавання Вялікага Княства Літоўскага, ён актыўна супрацьстаяў знешнім ворагам. Падчас свайго княжання ён здзейсніў 11 паходаў у Прусію, 5 – у Лівонію, 9 у Польшчу.

Памятаў Вялікі князь і пра неабходнасць наладжвання саюзаў, якія б маглі дапамагчы княству ў супрацьстаянні са знешнім ворагам. Так у 1298 годзе Віцень падтрымаў рыжскіх гараджан, што паўсталі супраць улады Лівонскага ордэна. Аднак на дапамогу лівонскім братам прыйшлі тэўтонскія рыцары. Яны прымусілі ВКЛ адмовіцца ад саюза з Рыгай. Лівонскі ордэн таксама быў прымушаны падпісаць мір з Вялікім Княствам, што ў сваю чаргу пазбавіла апошняе ад небяспекі з боку Лівоніі.

Нядоўгі мірны час Віцень выкарыставаў на карысць дзяржаве. На пачатку XIV стагоддзя ён ідзе на збліжэнне з Полацкам. Прынята лічыць годам збліжэння дзвух княстваў 1307 г. калі паміж імі быў падпісаны саюз. Трэба адзначыць, што Полацкае княства, на той момант, не з'яўлялася яшчэ часткай Вялікага Княства Літоўскага.

У 1315 годзе Віцень асадзіў рыцарскі замак Хрыстмемель, што на левым беразе Нёмана, аднак, даведаўшыся пра набліжэнне рыцарскага войска на чале з магістрам, зняў асаду і аддаў загад адступаць. Як паведамлюць пазнейшыя летапісы Віцень загінуў па дарозе дамоў ад прамога ўдара маланкі. Многія гісторыкі лічаць гэтае сцверджанне далёкім ад рэчаіснасці, таму дагэтуль дакладная дата і абставіны смерці Віценья невядомы.

Час княжання Віценья быў складаным. Падаецца, што гісторыя кампенсавала паляпшэнне ўнутрыпалітычнага становішча рэзкім ускладненнем знешнепалітычнай сітуацыі. Віцень правёў сваё княжанне у бесперапынных войнах з польскімі, жамойцкімі феодаламі, Лівонскімі і Тэўтонскімі крыжакамі. Дзякуючы гэтаму Вялікаму князю Вялікае княства Літоўскае здолела выйсці з шэрагу войнаў і канфліктаў пераможцам.

Такім чынам, у адзначаны перыяд ВКЛ удала выйшла з канфліктаў з суседзямі і ўмацавалася ўнутрана. Княства паспяхова змагалася супраць крыжакоў і стала

цэнтрам прыцягнення беларускіх зямель. У 80-90-я гады XIV стагоддзя пры Тройдзеню, а пазней пры Віценю аформілася дактрына знешняй палітыкі ВКЛ. Яна заключалася ў абароне дзяржавы ад знешніх ворагаў, што вынікала з тагачаснай геапалітычнай сітуацыі. У сваёй палітыцы дзяржаве патрэбна было вырашаць дзве асноўныя задачы: абарона ад Тэўтонскага ордэна і захаванне статус-кво на Русі.

Прыярытэтнай стала першая, так як Тэўтонскі ордэн вёў амаль непарыўную вайну з ВКЛ, што вяло да стрымлівання росту дзяржавы. Апісаць знешнюю палітыку пры Віценю можна так: вайна на захадзе – мір на усходзе. Рэалізацыя другой задачы дапамагала вырашэнню першай, так як давала сілы бараніцца на захадзе. Галоўнае дасягненне Вялікіх князёў Літоўскіх у 70-я гг. XIII ст. – пач. XIV ст. заключаецца не толькі ва ўдалым супрацьстаянні магутным знешнім ворагам, але і ў захаванні суверэнітэту і ўмацаванні Вялікага княства Літоўскага на міжнароднай арэне. Дзяржава пачынае працэс цэнтралізацыі улады, які быў адзіным выхадам у геапалітычнай сітуацыі, што склалася ў той час. Працэс цэнтралізацыі распачаўся пры Войшалку і працягнуў яго Тройдзень, які пакончыў з незалежнасцю Нальшчанаў, пры яго наступніках была знішчана вольналюбівасць Жамойціі. Пры Віценю з’яўляецца дзяржаўны герб – Пагоня, які стаў атрыбутам дзяржаўнасці. Па сутнасці ў дзяржаве склалася аднаасобная улада манарха. З гэтых часоў ВКЛ становіцца адной з мацнейшых дзяржаў Усходняй Еўропы, якая яшчэ некалькі стагоддзяў будзе адыгрываць адну з першых роляў у развіцці рэгіёна.

Літаратура і крыніцы

1. Баранаўскас, Т. Ашэрадэнская бітва 1279 // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1: Абаленскі – Кадэнцыя. – Выд. 2-е. – Мінск : БелЭн, 2007. – 688 с. : іл.
2. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый / Захар Шыбека. – Вільня : ЕГУ, 2009. – 372 с.
3. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]; рэд. кал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : Экоперспектива, 2008. – 688 с.; іл.
4. Гудавичюс Эдвардас. История Литвы. Т.1. с древнейших времен до 1569 года. Пер. Г. И. Ефремова. – М. : Фонд им. И. Д. Сытина: Baltrus, 2005. – 686 с.
5. Ермаловіч, М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / Мікола Ермаловіч. – Мн. : “Беллітфонд”, 2000. – 448 с.
6. Краўцэвіч, А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага = Powstanie Wielkiego Ksiestwa Litewskiego / А. К. Краўцэвіч. – Ржешов, 2000. – 238 с.
7. Насевіч, В. Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. – Мн. : Польша, 1993. – 160 с.
8. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. – М. : Ладомир, 1997. – 384 с.
9. Полное собрание русских летописей. – Т.2. Ипатьевская летопись. – СПб : Типография Эдуарда Праца, 1843. – 380 с.
10. Урбан, В. Тевтонский орден / Вильям Урбан. – Москва : АСТ: Астрель, 2011. – 412, [2] с.
11. Хроника Быховца / гл. ред. Тихомиров М. Н. – М. : “Наука”, 1966. – 155 с.

12. Чаропка, В. Імя ў летапісе / Вітаўт Чаропка. – 2-е. выд., дапрац. – Мн. : Беларусь, 2003. – 638 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ